

Az afrikai tallenszik személyiségképe

BRIAN MORRIS

Míg az amerikai antropológiát Radcliff-Brownnak és Malinowskinak köszönhetően erősen befolyásolta a pszichoanalízis elmélete, Nagy-Britanniában ez egészen másként alakult. Itt egy durkheimiánus hagyomány alakult ki, amely hajlamos volt a pszichológiát fenntartással és gyanakvással, sőt ellenségesen kezelni. Ioan Lewis írja, hogy a brit szociálantropológusok „fóbiásan reagálnak” a pszichoanalízisre, a pszichológiára. Beszámol arról az elmúlt három-négy évtizedben lezajlott folyamatról is, melynek során ezek az elméletek „távoli birodalmakká” váltak a brit tudósok többsége számára. A pszichológia és a pszichoanalízis tabuvá, „tiltott gyümölcssé” válásáról beszél, s ezzel az antropológusok közül csak néhány merész elme mert szembeszegülni. Közülük az egyik legjelentősebb Meyer Fortes volt, aki megkísérelte áthidalni a szakadékot a pszichoanalitikus elmélet és az antropológiai tudományok között.

Fortes Dél-Afrikában, egy fokföldi faluban született, egy orosz zsidó házaspár legidősebb fiaként, akik a pogromok elől menekültek ide Európából a századforduló idején. Fortes már gyermekként három nyelvet beszélt: a jiddist, az angolt és az afrikaanst; később megtanult latinul, németül és franciául is. A doktorátus megszerzése után Londonba ment, és az 1930-as évek elején rövid ideig egy kelet-londoni nevelési tanácsadónál dolgozott pszichológusként. 1934 és 1938 között terepmunkát végzett Észak-Ghana tallenszi törzseinek körében. Az eredmény egy sor, a tallenszikről szóló monográfia és tanulmány lett (1945, 1949, 1970), amelyek a század legmaradandóbb etnográfiai teljesítményei közé tartoznak, és Fortest a legjelentősebb etnográfusok, Boas, Malinowski és Evans-Pritchard közé emelik. Bár Fortes elméletalkotása a Radcliff-Brown által megfogalmazott strukturalista-funkcionalista paradigmába illeszkedik, munkáiban az individuális és pszichológiai kérdések, valamint a társadalmi struktúra összefüggéseivel is foglalkozik. Ennél fogva írásának lényeges aspektusa – mint Horton megjegyezte – a „szociálpszichológia”. Ami főként a tallenszi vallásról írott klasszikus esszéjében (1959) szembeszökő, a pszichoanalitikus hangsúly pedig későbbi munkáiban válik még egyértelműbbé.

A tallenszi vallás középpontjában az ősök szelleme áll, akiket „atyákként” vagy „ősatyákként” emlegetnek. Ezek azok a meghatározó természetfölötti erők, amelyek hitük szerint az emberi létezést irányítják, és minthogy szentélyeik az élők otthonaiban és településein találhatók, szerves részét képezik a tallenszi társadalmi rendszernek. Bár a tallenszik szerint mindenek forrása a Menny (Naawun), ennek a „lénynek” nincsenek szentélyei vagy mítoszai. Sőt, több afrikai közösséggel ellentétben a bűbáj és a varázslat, valamint a bozótszellemekben és kísértetekben való hit csupán marginálisan van jelen a tallenszi mítikus gondolkodás rendszerében. Őseik szellemei azok, akik társadalmi jelentőséggel bírnak, és mint Fortes írja: „Minden fontos tevékenység és minden jelentős társadalmi viszonylat az ősök kultuszában fejeződik ki, és az által szankcionált.” „Az ősök folyamatosan részt vesznek az élők ügyeiben, és oly módon érzékeltetik erejüket, hogy balszerencsével sújtják, vagy akár le is mészárolják leszármazottaikat. A tallenszik a büntetést, amely az ősök elhanyagolásának, vagy a nemzetségi normák megsértésének következménye, méltányosnak tartják. Az „atyák” nem az általános értelemben vett erköl-

csök megsértésével – mint például lopás vagy házasságtörés –, hanem a nemzetségen belüli jóviszony törvényeinek áthágásával foglalkoznak.

Amit az ősök megkövetelnek, írja Fortes, és amit a fájdalmas haláltól való félelem tesz „hatályossá”, az az elemi morális axiómával való összhang a társadalom követelményeinek teljesítésében. Így Fortes azt állítja, hogy a tallenszik és atyáik szelleme egymást kiegészítő ellentétekként egyazon erkölcsi univerzumba tartoznak, amelyben az áldozati rítusok szolgálnak összekötő kapocsként. Akárcsak *Freud*, Fortes is alapvetőnek tartotta a vérségi kötelék tényeit – különösen azt, ahogyan ezek a szülő-gyermek kapcsolatokhoz viszonyulnak; és ezeket döntő fontosságúnak tartotta a tallenszi társadalmi élet megértéséhez. A tallenszi ősök, írta, „lényegében a szülőkre ráruházott törvényes hatalom projekciói”. Fortes elemzése a tallenszik vallási felfogásáról kísérletet tesz arra, hogy túllépjen a neodurkheimiánus funkcionalista leíráson.

A pszichoanalitikus elmélet fontosságát hangsúlyozva azt állítja, hogy a középpontba az elsődleges törzsi kapcsolatokat kell állítani. Így ír: „Amint a végső elemzésből kiderül, a tallenszikenél a szokásokat összekötő erő az ősök kultuszán alapszik, ennek kulcsa pedig családi és nemzetségi rendszerükben rejlik.” „Fortes arra is gondot fordít, hogy a funkcionista etnográfia ne tegye számunkra lehetetlenné, hogy „lássuk, a rítust vagy hitet miként alkalmazták férfiak és nők életük szabályozására.” Így tehát fontos, hogy a vallási eszméket ne csupán a társadalmi kapcsolatok, hanem a személyes történet összefüggéseibe is behelyezzük. Fortes a tallenszi vallásról írott fontos tanulmányában ennek a közösségnek a hiedelmeit két, a nyugati kultúrából vett analitikus paradigmával értelmezi: ezek pedig az *Oidipusz* és a *Jób-mítosz*.

Oidipusz mítoszában középpontjában a sors vagy végzet fogalma áll. Fortes szerint a tallenszi kultúrában ennek a prenatális (születést megelőző) sors (yin) képzele felel meg. Nemsokkal a gyermek születése után az apa egy jövendőmondó segítségével megállapítja, hogy az ősatyák mely csoportja kívánja védelme alá venni az újszülöttet. Így minden tallenszinek van egy védőszelleme, aki – kegyesen vagy gonoszul – öröklik az élete fölött. Egy ember sorsa tehát abból áll, hogy „az ősök egy meghatározott csoportja önszántából felügyeletet gyakorol életciklusa fölött.” Ha a sorsa kegyes, az ember élete sikeres lesz; és ha férfi, elérheti a teljes személyiséget. A gonosz prenatális végzetet, amely negatívan befolyásolhatja az egyén életét, esetenként ki kell engesztelni vagy el kell űzni. Ezek a hiedelmek nemcsak hogy felismerik az emberi élet individuális voltát – a tallenszik igen élesen látják a személyiségben és a jellemében rejlő egyéni különbségeket –, de balszerencse esetén legitim igazolásként is szolgálnak. Így az egyént és rokonait megszabadítják a felelősségtől, és a balszerencse vagy szenvedés miatti büntudattól. Ennek eredménye, mint Fortes írja, hogy „a tallenszik képesek felelősséget vállalni életük személyes síkján a jóért és rosszért anélkül, hogy beteges büntudatot éreznének „. Természetesen fontos megjegyezni, hogy a görögök személytelen végzet, illetve sors képzetével ellentétben, a tallenszik prenatális végzetről alkotott fogalmába beletartoznak olyan személyes erők is, amelyekre társadalmi viszonyokat lehet alapozni.

Jób paradigmáját Fortes állítása szerint az ősök szellemei képviselik, akik „féltékeny őrzői a legmagasabb erkölcsi értékeknek”. Alapvető értékek ezek, amelyeket a gyermeki jámborsággal és a nemzetségen belüli békével, jó viszsonnyal társítanak. Ebből Fortes arra a következtetésre jut, hogy az ősök kultusza a tallenszik között valójában a hiedelmek és szokások intézményesített rendszere, amelynek keretei közt az emberek képesek felelősséget vállalni azért, ami történik velük, de nem vádolhatóak, ha kudarcot valtanak életük irányításában.

Ám Fortes az ősök kultuszának nem csupán a tallenszi nemzetségi struktúrával, hanem az emberi személyiségről alkotott fogalmakkal való kapcsolatát is kutatta. Mert minthogy *Goody* írja Fortes klasszikus tanulmányának bevezetőjében, az utóbbi tudós egy „szereplés-orientált strukturál-funkcionalistát” mutat be nekünk. Mint más durkheimiánus szociológusnak, Fortesnek is központi problémája az individuum és a társadalom közti kapcsolat, ám ő mentes attól a rideg dualizmustól, amely a korábbi tudósok és kortársai – mint *White* – munkáit áthatja, s ezt a kapcsolatot lényegében dialektikusnak látja. Bár hangsúlyozza azt a tényt, hogy az ember lényegében társas lény és a személyiség fejlődése társadalmi folyamat, ebben a folyamatban az individuum a legfontosabb össze-

kötő erő. Mint írja: „Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt az elvet, hogy a családi és nemzetségi státusz minden helyzetben elkerülhetetlenül determinálja a személyiséget. A személy az egyéniség és a társadalmi struktúra dialektikus kölcsönhatásából bontakozik ki.” „*Mauss* személyről alkotott koncepcióját továbbfejlesztve Fortes – kiváló rálátásról tanúskodva – bemutatta, hogy a tallenszik ezen képzeletere hogyan foglal magába egy összetett folyamatot, amely a társadalmi élet sok különböző aspektusával vált eggyé. A tallenszik fogalmát a személyről a következő kivonatban foglalta össze: „Egy személy (személyiségtől eltérően) a tallenszi gondolkodásban egy összetett szociálpszichológiai entitás. Alapelemei a test, az élet és a lélek, amelyek a születéskor kerülnek napvilágra. Ezekhez még hozzájárul az identitás, ami az ősökben és a végzet által uralt tettekben gyökerezik. S ahogy ezek növekszenek az életciklus folyamán, úgy nő és fejlődik a személyiség. Ám a személyiséget nem tekintik teljesnek és beteljesítettnek addig, amíg az utódlás nincs biztosítva. Ezért a férfinak élő gyermekei kell hogy legyenek – de legalábbis egy fia – ahhoz, hogy majdan „ősatyává” válhasson.

Fortes megjegyzi, hogy a tallenszik tartózkodnak a metafizikai exegézistől, és kultúrájukat – mint más afrikai kultúrát is – egy alapvető realizmus hatja át. Elméleteik és hiedelmeik az emberről hallgatólagosak, így ezeket elemzésen keresztül kell kikövetkeztetni. A tallenszik felismerik az eleven dolgok (*bon vor*=bon: dolog; vor:élő) kategóriáját, amelyeknek az ősatyákkal és más misztikus erőkkel (amelyeket gyakran élőként emlegetnek) ellentétben testük (*nengbin*) és lélegzetük (*voh em*) van. Ez utóbbi inkább kifejezésnek, semmint az élet forrásának tekinthető. Az élő emberi lény (*nisaa*) vagy személy (*nit*) fel van ruházva lélekkel (*sii*) is, amit nem azonosítanak a lélegzettel, és nem hozzák összefüggésbe az árnyakkal. A *sii* nem azonos az élettel. A lélek mindig az élő személy integrált része, de úgy tűnik – paradox módon –, önálló életet él. Elhagyhatja a testet, amikor az alszik, és megjelenhet másvalaki álmában; valamint ki van téve mágikus sérüléseknek. Az egyéniség személyes tárgyai, mint mondják, át vannak itatva a tulajdonos sijjével. Bizonyos összefüggésekben meghatározott állatoknak is lelket tulajdonítanak – mint például a szent krokodilusoknak, amelyeket az ősökkel társítanak –, s így személynek tekintik őket. A tallensziknek szintén van képzetük az énről (*meng*), amely szoros kapcsolatban áll a lélekkel. A személyes tulajdonról úgy beszélnek, mint *u meng bon*, vagyis az ő saját tárgya. Ami lényegében a halállal elvész, az a lélek, a *sii*, vagy még inkább: a halállal elszakad a kötelék a *sii* és a test között. Ám a személyiséget a tallenszik társadalmi folyamatnak tekintik, amelyeket lényegében a politikai-rituális hivatalok elérésével – mint például a főnök (*naam*), a föld őre (*tendaana*) és az ősatyává válás – kapcsolnak össze. Így nemcsak a gyermekeket és a szellemi fogyatékosokat nem tekintik személynek a szó teljes értelmében, hanem a nők is egész életükben jogi és rituális kisebbségben maradnak. Úgy tűnik, írja Fortes, hogy a nők „soha nem érhetik el azt a teljes személyiséget, amit egy férfi elérhet, különösen ha az idősebb lesz, vagy valamilyen rituális, illetve politikai hivatalt tölt be. A tallenszik számára a teljes személy ideálját természetesen a felnőtt férfi jelenti, aki idős kort ért meg, tekintélyre tett szert a nemzetségben, és vannak férfi leszármazottai”.

A tallenszi gondolkodásra és szokásokra jellemző, hogy a teljes személyiség csak az életút fokozatain keresztül érhető el, középpontjában pedig a vénnek állnak, akikből haláluk után „ősatya” lesz. A személyiség valódiságát utólag állapítják meg az ősök között betöltött státusz alapján.

G.H. Mead, *Hallowel* és *Goffman* távlatait világosan követve, Fortes elemzése a tallenszikiről meggyőzően mutatja be, hogy a személyről alkotott fogalmat jelentősen alakítják kulturális és társadalmi tényezők.

Susan Ducker-Brown jegyzi le, hogy mintegy harminc évvel Fortes után terepmunkára ment Észak-Ghánába. Etnográfiai kutatásaihoz felkereste egy helyi falu főnökét. Emlékszik, hogy az interjú közepén a főnök megállt, és bosszankodva nézett rá. „Minden eddigi kérdésére megvan a válasz egy könyvben – mondta. – *The web of Clanship* a címe, és a tongói általános iskolában megtalálhatja. Van benne egy kép az íróról. Nem tudom az igazi nevét, de *Sulim'ing Talengának* (Tallensi Fehérember) hívjuk.” „

Mint etnográfus, ennél nagyobb elismerést nem kaphatott volna Fortes.

Fortes tallenszikiről írott tanulmányával kapcsolatban néhány általános megfigyelést tehetünk. Először is a tallenszik, bár felismerik, hogy az állatok nem személyek (*Niriba*), valamint hogy a személyek és állatok, mint élők, különböznek a halottaktól és az ősök

szellemétől (*Kpeem*), mégsem határolják el élesen egymástól a lények e három birodalmát: az állatokét, az emberekét és az „ősatyákét”. Az utóbbiaknak, más misztikus hatalmakkal együtt, az élettől analóg erőket, képességeket tulajdonítanak, és gyakran Bonvoya-ként (élő dolog) említik őket. Ám ezeknek nincs Novor-uk, ami a lélegzetben megfeszítődött életet, vagyis a biológiai életet jelenti. Ehhez hasonlóan – bár azokat nem tekintik embernek – bizonyos állatoknak vannak olyan tulajdonságai és képességei, amelyek potenciálisan emberiesíthetővé teszik őket; néhány nagyragadozónak és antilopnak lelket (*sii*) is tulajdonítanak. Így, ha megölik ezeket, bizonyos rítusokat kell végrehajtani, nehogy „lelkük” mágikusan veszélyessé váljon.

Másodszor, Fortes hangsúlyozza az ember összetett természetét, valamint a döntő különbségeket az individuum, az én és a személy között. Egy élőlény testből (*Nengbin*) és lélegzetből (*Vohem*) áll. Az ember olyan élőlény, amelynek lelke (*sii*) is van, amely az ént képi. A *sii* fogalma közelebb áll a görög pszichéhez, mint a „lélekhez”, mondja Fortes, és az egyéniség „ikreként” emlegetik. Nem azonosítják a szellemmel (*Kok*), és bár egy individuum szerves része, úgy tekintik, mint ami saját realitással bír. Mint mondják, alvás közben elmehet, és megjelenhet valaki másnak az álmában. Sebezhető a misztikus támadásokkal szemben, s védelemre szorul. Rendkívül fontos a tallenszik számára, hogy a *si*inek lakóhelyre van szüksége, vagyis meg kell testesülnie az emberben. Születéskor az ember lelke az, ami a Nawuun előtt beszél, s így, mielőtt elküldik, hogy csatlakozzon a gyermek testéhez, determinálja az individuum sorsát. Fortes a Nit, személy fogalmát hangsúlyozva feltételezi, hogy az emberi populációt társadalmi rendszerek tartalmazzák. S mint mondtuk, csak a nemzetségen belül utódokkal rendelkező férfi válhat teljes személyiséggé, „ősatyává”. De Fortes sehol nem állítja, hogy a szellemeket egyenlőnek tekinthetjük a lélekkel (*sii*).

Harmadszor, mint Horton is rámutatott, Nigéria kalabari és yoruba népeivel összehasonlítva a tallenszi társadalom kevés teret enged az individualizmusnak, és nagyon erős hangsúlyt helyez a kollektívizmusra és státusokra. A társadalmi státus és személyiség eléréséhez kulcsfontosságú, hogy a személy lelkét (*sii*) az ősök szellemei – a társadalmi rend őrzői – támogassák. „Ha a férfi kegyes sorsot kap – írja Fortes – és jó viszonyt tart fenn az ősökkel és más természetfeletti erőkkal, gyermekei és unokái lesznek, egészségben és jólétben élhet, magas kort érhet meg, és tekintélyre tehet szert mielőtt elviszi a halál. Ez jelenti a személyiség tetőpontját.” Így paradox módon a személyiség tesztje a halál módja, a valódi személyiséget pedig visszamenőleg értékelik.

„Csak egy teljes személyiség alkalmas arra, hogy össze váljon”, mégpedig, mint Fortes rámutat, tekintet nélkül egyéniségére, természetére. Fortes hangsúlyozza, hogy a tallenszi kultúrából egy olyan elemi realizmus következik, amely valamennyi, az ember életét befolyásoló – misztikus és materiális – kényszer súlypontját a személyen kívülre helyezi: a föld, az ősök és a végzet mítikus erőibe, valamint a vérségi meghatározottságba. Így a személyiség lényegében kifelé orientált, és az éntudat középpontjában inkább a morál, nem pedig az idioszinkretikus individuum áll. Érdeemes megjegyezni, hogy Fortes írásában nem említi a templomokat vagy az „életerő” fogalmát.

Varró Zsuzsa fordítása